

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXVII (2019).
Книжка / Issue 1

БЪЛГАРСКИЯТ ПЪРВЕНЕЦ ОХТУМ

Тервел ПОПОВ

THE BULGARIAN NOBLEMAN OHTUM

Tervel POPOV

Absrtact: Ohtum was one of the most powerful Bulgarian nobles of the beginning of the 11th century. He controlled a large territory. He had many nobles, a sizeable army and a vast estate. Despite being under the rule of the Hungarian king Stephen I, Ohtum didn't recognize his authority and acted like a ruler himself. For this reason, the Hungarians led a military campaign against him. The betrayal of Chanadin led to his death. Taking over his domain around 1028–1030, the Hungarians had wiped out one of the last remnants of the First Bulgarian tsardom.

Key words: Ohtum, Chanadin, Morisena, Bulgarian tsardom, Hungarian kingdom.

Охтум (Ахтум, Айтон) е един от най-могъщите български велможи в първите десетилетия на XI в. Редица учени отделят място на този виден първенец в своите изследвания. Петър Ников (1884–1938) подчертава българския му произход: „О[х]тум бил според хрониката много силен княз и разполагал с повече войска, отколкото силния крал Стефан [унгарския крал Ищван I, 997, крал от 1000–1001, –1038], с когото той е бил в противоречие... Забележителното е, че изворите го свързват с българите и го изкарват от български княжески произход, именно като наследник на българския княз Глад. Забележително е освен това, че О[х]тум владее тъкмо областта, където по-рано е владял Глад; че се ползва с едно особено мощно полунезависимо положение спрямо унгарския крал“ [Ников, П. 1930, с. 118]. Петър Коледаров (1922–1992) смята, че велможата „зорко пазел интересите на българската държава и бдял да се събира редовно митото върху износа на сол за Маджарско, извършван по реките Марош и Тиса“ [Коледаров, П. 1979, с. 56]. Пламен Павлов характеризира Охтум като „високопоставен български болярин от края на X – началото на XI в., внук на Глад, който управлявал голяма по обхват територия от двете страни на Дунав“. Основателно приема, че първенецът има прабългарско потекло [Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 1994, с. 302–303]. Според Христо Димитров унгарските сведения за първенеца отразяват унищожаването на едно от последните отвъддунавски български владения в Банат и Трансилвания от унгарците [Димитров, Х. 1998, с. 84]. Георги Николов поставя Охтум сред първенците от Българския Северозапад в периода 971–1018 г., чиято подвластна територия е доста отдалечена от центъра на българо-византийските военни действия и това дава възможност за водене на по-самостоятелна политика, която обаче остава лоялна към царската власт в България [Николов, Г. Н. 2005, с. 149–150].

Румънските историци тенденциозно определят българските комитати на север от Дунав като „влашки политически формации“ въпреки изворите, в които пише за българския произход на управителите им и за тяхната връзка с българската държава. Все пак някои от тези учени са

по-предпазливи и по-точни в оценките си. Например Йоан-Аурел Поп отбелязва, че „княжеството“ на Глад е свързано с „византийско-славянския свят“ на юг и по-специално с Първото българско царство [Поп, I. A. 1996, p. 120].

В хрониката *Деяния на унгарците (Gesta Hungarorum)*, написана от анонимен автор в началото на XIII в., на няколко места се отбелязва, че Охтум е потомък на управителя Глад: „някакъв вожд на име Глад... от чието потомство бил роден Охтум“, „Глад..., от чийто род след много време водел своето потекло Охтум“ и „Глад, от когото води рода си Охтум“ [Anonymi Belae Regis Notarii..., p. 12, 34].

И при други български управители властта е наследствена – например Менуморут от началото на X в., който резидира в крепостта Бихор (дн. Бихария в Румъния) и има „българско високомерно сърце“, е внук на Морут, управител на областта между реките Марош, Самош, Тиса и гората Игфон (вероятно имената на първенците са условни) [Anonymi Belae Regis Notarii..., p. 11–12]. Три от най-хубавите къщи във важния град Девола (в района на дн. гр. Корча в Албания) принадлежат на „комитски род“ [ГИБИ, IX, с. 32].

Какво можем да кажем за Глад? Неговата област в началото на X в. обхваща територията от р. Марош на север до крепостите Харам (дн. гр. Бачка Паланка във Войводина, Сърбия), Кеве (дн. гр. Ковин в Сърбия) и Оршова на юг [Anonymi Belae Regis Notarii..., p. 12, 34–35]. В *Gesta Hungarorum* пише, че Глад е дошъл от „Бъдин град с помощта на куманите“ [Anonymi Belae Regis Notarii..., p. 12]. Въпреки че сведението за куманите отразява действителността по времето на анонимния автор, тази информация показва важното, дори водещо място на Бдин в областта на първенеца. Някои изследователи смятат, че дунавската крепост е резиденция на Глад и неговия потомък Охтум [Коледаров, П. 1979, с. 52, 56–57; Венедиков, И. 1979, с. 73–74, 142–143; Кузев, А. 1981, с. 103–104; Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 1994, с. 78; Павлов, П. 2014, с. 142]. Имаме примера и с Дръстър (дн. гр. Силистра), който също като Бдин е център на обширен комитат по двата дунавски бряга [Венедиков, И. 1979, с. 94–95; Николов, Г. Н. 2005, с. 90]. Изглежда Глад е подчинен на силния български управител Салан (комит или таркан), който се разпорежда в огромната област от дунавската крепост Белград (дн. гр. Белград в Сърбия) и твърдината Тетел (дн. гр. Тител във Войводина, Сърбия) до дн. Словакия и Задкарпатска Украйна [Anonymi Belae Regis Notarii..., pp. 13–14, 16, 18, 24, 26, 29–30, 32; Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 1994, с. 330–331]. Салан е вуйчо (avunculi) на българския владетел (dux Bulgarorum) (вероятно Симеон Велики), който му оказва военна помощ срещу унгарската инвазия [Anonymi Belae Regis Notarii..., pp. 29–32]. Анонимният унгарски автор поставя сражението на унгарците с Глад след тяхната победа над Салан. Глад разполага с голяма войска от конници и пехотинци, както и с помощни отряди от кумани, българи и власи (споменаването на „власи“ и „кумани“ отново показва реалността по времето на анонимния автор!). Според Анонима българският първенец е разгромен, а в битката загиват двама „кумански вождове“ и трима български велможи (duo duces Cumanorum et tres knezy Bulgarorum) [Anonymi Belae Regis Notarii..., p. 34]. Унгарците превземат Ковин и Оршова [Anonymi Belae Regis Notarii..., p. 35], но фактът, че столетие по-късно потомъкът на Глад управлява тази област, а дори и по-голяма, показва, че първенецът е запазил земите си.

Вероятно е направена някаква реорганизация на административното деление в отвъддунавските български земи [Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 1994, с. 303; Павлов, П. 2014, с. 143], защото в *Пространното житие* на св. епископ Герхард пише, че Охтум се разпорежда от р. Кьорьош и Трансилвания (terra a fluvio Keres usque ad partes Transilvanas) на север до Бдин и Северин (Budin et Zeren) на юг [Legenda maior..., p. 319]. В сравнение с областта на неговия предтеча Глад, която на север се простира до р. Марош, територията, контролирана от Охтум, има по-голям обхват – до р. Кьорьош.

Също така сведението в *Пространното житие* показва, че Бдин влиза в областта на Охтум и вероятно отново е нейно средище. За това подсказва и сведението, че българският управител

се е покръстил „по гръцкия [т.е. православния – б.а.] ритуал в град Бъдин“ [**Legenda maior...**, р. 318]. Тук трябва да се отговори на въпроса: може ли преди това Охтум да е бил езичник? Възможно ли е неизвестният му по име баща и неговият предтеча Глад също да са били езичници? Това е малко вероятно. Борис I–Михаил (852–889) твърдо разпространява християнската религия в българската държава, като покръства едни от българите „доброволно, а други насила“ [**Хрониката на Константин Манаси...**, с. 172]. Бунтът на боили от „десетте комитата“ срещу него [**Annales Bertiniani...**, р. 85], в който несъмнено участват и отвъддунавски първенци, е жестоко потушен. Едва ли българските владения на север от Дунав са останали извън общата християнизация на поданиците на Борис I. За проникването на православната вяра дори в най-отдалечените краища на българската държава свидетелства извор от 1286 г., в който българите от района на Спишкия манастир в дн. Средна Словакия са наречени „схизматици“ (т.е. православни) [**Михайлов, Е.** 1989, с. 79–80]. А земите в дн. Банат, управлявани от Глад и Охтум, са в близост до български епископски центрове като Белград и Бдин [**Николова, Б.** 1997, с. 52–57]. За разпространението на православията и силата на неговата традиция в техните владения свидетелства за наличието на немалко православни манастири през XII–XIII в. (преди татарското нахлуване от 1241 г.) в района на Марош, с ктитори местни благороднически фамилии [**Pop, I. A.** 1996, р. 126]. Всъщност най-вероятно Охтум е роден и кръстен в Бдин [**Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П.** 1994, с. 303].

След превземането на големия дунавски град от ромеите в края на 1002 г. главна крепост на Охтум става Морисена (дн. Ченад) на р. Марош, която може би още преди падането на Бдин е негова отвъддунавска резиденция. Вероятно велможата преизползва старата римска твърдина [**Павлов, П.** 2014, с. 143]. Има хипотези, че освен това градът му е защитен от земен вал и дървена палисада, заобиколени от ров [**Feraru, R. M.** 2013, р. 138]. През втората половина на XVII в. османският автор Евлия Челеби (1611–1682) описва гр. Ченад и отбелязва наличието на земен вал [**Călători străini...**, VI, р. 647], но не е ясно от кой период е той. Във всеки случай, ако Морисена има дървено-землена защита, това не е изключение за отвъддунавските български крепости от IX–X в. При дн. с. Дъбъка в Трансилвания се е издигало внушително укрепление с три дървено-землени отбранителни линии [**Полевой, Л. Л., Федоров, Г. Б.** 1973, с. 309–310]. Твърдината Клуж-Мънъщур (Cluj-Mănăştur) с елипсовидна форма и площ от 215 на 95 м, е била защитена от висок земен вал, широк ров и палисада [**Pop, I. A., Sălăgean, T.** 2009, р. 17].

Най-вероятно и крепостта Арад-Владимиреску принадлежи на Глад и Охтум [**Pop, I. A.** 1996, р. 126]. Тя също е дървено-землена и затваря пространство от ок. 2 ха. Намерени са керамични фрагменти, датирани в IX–XI в., и унгарски монети от XI в. [**Rusu, A. A. Castrul...**, pass.]

Други крепости, влизащи в земите на Охтум, са Харам, Ковин и Оршова, принадлежали на Глад. Възможно е българските управители да преизползват късноримските твърдини при трите града. Все пак археологическите данни показват, че средновековните им крепости се датират след завладяването на тези земи от унгарците [**Teicu, D.** 2009, р. 84, 100–101, 105].

Военната и икономическата мощ на Охтум са големи. В Пространното житие на св. епископ Герхард се подчертава, че той е „много силен владетел (княз) в града Морисена“ (princeps in urbe Morisena, nomine Achtum, potens valde), а обширната му област е наречена „неговото кралство“ (regnum eius). Разполага с много благородници и голяма войска и, опрян на тази сила, изобщо не се съобразява с унгарския крал Ищван I. Притежава много имения и дворци (allodia et curias), огромен брой добитък и табуни коне. Освен това владее солниците при р. Марош, „като настанил между устията на тази река и Тиса свои поданици и чрез стражи обградил и направил всички свои данъкоплатци“ [**Legenda maior...**, р. 318–319]. Изследователи изчисляват, че първенецът контролира територия от близо 40 000 кв.км – колкото дн. Холандия и по-голяма от дн. Белгия [**Pop, I. A.** 1996, р. 123]. Дори след загубата на южнодунавските земи, в областта му влизат дн. Банат (над 27 000 кв.км), части от дн. Унгария, Трансилвания и Олтения. Охтум полага грижи и за християнската вяра – издига в Морисена православен манастир, посветен

на св. Йоан Кръстител, като поставя в него „абат и монаси гърци [православни], които да спазват техния обряд и традиция“ [**Legenda maior...**, р. 319]. В средновековния град Морисена са открити основите на храм, който има аналогии с църквата във Винаца до Велики Преслав [**More Heitel, S.** 2005, pp. 9–21]. Вероятно това е православният храм в манастира, построен от велможата.

За силата и богатствата на българските отвъддунавски управители може да се съди и от съкровището (23 златни съда с общо тегло 9947,5 гр), намерено през 1799 г. при Надъ сент Миклош (дн. Сънниколау Маре в Румъния), близо до средновековната крепост Морисена. Изглежда е принадлежало на Глад или Охтум и е укрито по време на унгарските нашествия. Върху дъното на тас № 21 на прабългарски език, но с гръцки букви, са записани двама високопоставени сановници – Боила Жупан и Бутаул Жупан [**Михайлов, С.** 1999, с. 105–112; **Николов, Г. Н.** 2017, с. 73–74]. Докато вторият е изписан с личното име и длъжността си, възможно е първият да е отбелязан само със своята титла. Имаме редица примери от ранносредновековна България, където титлата „боил“ се среща в различни съчетания: боила таркан, ичиргу боил, кана боила колобър, багатур боила колобър, юк боил [**Бешевлиев, В.** 1981, с. 36, 43, 80, 149].

Не е изключено Боила Жупан и Бутаул Жупан да са принадлежали към „многого благородници“ (*multitudine nobilium*) на Глад или Охтум. Титлите им говорят за административна власт. В ранносредновековна България се срещат военноадминистративни управители с титла „жупан“ – например жупан Димитър (?), отбелязан в Добруджанския надпис от 943 г. [**Гюзелев, В.** 1968, с. 40–48]. Други български сановници носят титлите „велик жупан“, „жупан таркан“ и т.н. [**Бешевлиев, В.** 1981, с. 46, 145–146, 160]. Възможно е обширните владения на Охтум да са разделени на по-малки административни единици, начело на които са стояли някои от неговите знатни люде. Може да се предположи, че при необходимост Охтум събира многобройните си сановници на съвет. Имаме примера със Салан, който свиква в отвъддунавската резиденция Тител „събрание“ (*curia*) на „своите благородници“ (*sui nobiles*), когато трябва да се обсъдят важни въпроси и да се вземат решения [**Anonymi Belae Regis Notarii...**, р. 29].

В Пространното житие на св. епископ Герхард пише, че Охтум приема властта си от „гърците“ (*asserit autem potestatem a Grecis*) [**Legenda maior...**, р. 319]. Вече дадохме примери, че в житието „гърци“ са назовани православните. Така е показана връзката на Охтум с южнодунавските земи, с българската държава. Щом той е потомък на българския първенец Глад и управлява по-голямата част от неговата област, най-правдоподобна изглежда възможността да е получил властта си от българския цар, а не да е васал на ромеите, както интерпретират пасажа „*asserit autem potestatem a Grecis*“ някои румънски историци [**Pop, I. A.** 1996, р. 128]. Изглежда с отслабването, а след това с унищожаването на Българското царство от Византия през 1018 г., Охтум приема върховенството на унгарския крал. Сведението от Деяния на унгарците, че първенецът се бунтува срещу Ищван I [**Anonymi Belae Regis Notarii...**, р. 12], го показва като васал, опълчил се на своя сюзерен. Зависимостта на Охтум обаче е формална. В Пространното житие се подчертава, че велможата „въобще не почитал“ и „ни най-малко не се съобразявал“ с унгарския крал. Нещо повече. Охтум поставя под свой контрол кралските солници при Марош и така ощетява приходите на Ищван I. Изобщо тези данни свидетелстват, че велможата е опасен противник на краля. Той има самочувствие на силен владетел, който не се подчинява на никого.

Сведението в Пространното житие, че първенецът има седем жени, вероятно е тенденциозно и се свързва със стремежа Охтум, враг на унгарския крал, да бъде представен като „лош“ християнин. Именно така е обяснено неговото многоженство – „понеже хич не бил ревностен в християнската религия“ [**Legenda maior...**, р. 318].

Зловеща роля за гибелта на Охтум изиграва Чанадин. Той не е само един от „многого благородници“ на управителя. В Пространното житие Чанадин е представен като „много уважаван воин, който надминавал другите по доблест и сам бил поставен от тях начело“. Това описа-

ние на велможата се дължи и на помощта му за унгарците при завладяването на областта на Охтум, но все пак то показва, че е сред най-важните люде на българския управител.

В Пространното житие има подробни данни за развитието на събитията при покоряването на земите на Охтум от унгарците. Заподозрян от своя господар в предателство, Чанадин търси спасение при крал Ищван I, за да не бъде наказан със смърт. В началото унгарците са подозрителни към беглеца, но след като го разпитват за „тайните на предишния му господар“, се убеждават във „верността и искреността му“. Израз на голямото доверие към Чанадин е поставянето му начело на унгарската войска, с която разгромява Охтум и го убива. Главата на победения управител е изпратена на крал Ищван I [**Legenda maior...**, p. 320–324].

В два други извора обаче е посочено, че Охтум е убит от Чанадин не в открит бой, а в своята твърдина. В *Деяния на унгарците* пише, че Сунад (Чанадин) погубва първенеца в „неговата крепост край Морисиум, понеже [Охтум] постоянно се бунтувал срещу споменатия крал [Ищван I]“ [**Anonymi Belae Regis Notarii...**, p. 12].

В хрониката *История на унгарците (Tarih-i Ungurus)* на османския сановник Махмуд Терджуман (1510–1575) има сведения, които могат да се свържат с Охтум и Чанадин. Там Охтум е назван „Марцианус“, а Чанадин – „Бегзаде“ (т.е. „княжески син“). Терджуман пише, че „Марцианус“ има един поданик „Бегзаде“, който разполага със силна крепост. „Марцианус“ избира твърдината за свое убежище, но когато „Бегзаде“ научава, че унгарският крал се отправя с войската си срещу него, решава да погуби своя господар, като „му отреже главата и я изпрати на краля, за да спечели благоволенieto му“. Веднъж, когато „Марцианус“ спи и е сам, предателят подло го напада и отсича главата му. После „отнесъл главата със себе си и се представил на краля“. В хрониката на Терджуман Ищван I наказва сурово „Бегзаде“: „А кралят, като разбра отначало до край защо е отсякъл и донесъл главата му, рече: „Ако някой се стреми да отнеме живота на собствения си благодетел и извърши такова деяние, с какво би могъл да ми бъде полезен?“. Обзе го гняв към Бегзаде и заповяда да бъде наказан. След това го матираха на политическата шахматна дъска; обезглавиха го и напоиха земята с кръвта му“ [**A Magyarok Története...**, p. 114–115].

Според Пространното житие и *Gesta Hungarorum* Чанадин е възнаграден за коварното си дело. Благодарността на Ищван I към отстъпника е голяма – той е назначен за комит на покорената област, а Охтумовата резиденция Морисена е наречена „Чанадинов град“ (*urbs Chanadina*) [**Anonymi Belae Regis Notarii...**, p. 12; **Legenda maior...**, p. 324]. В унгарски документи от XIII в. са посочени големи имоти, притежавани от рода на Чанадин, някои от които са на запад от Морисена [**Pop, I. A.** 1996, p. 125]. Поставянето на предателя като управител на завладяната област показва как се извършва присъединяването на част от откъддунавските български земи към унгарската корона – чрез първоначално предоставяне на властта в някои области на български първенци, преминали на страната на унгарците. В Пространното житие неведнъж се изтъква верността на отстъпника към новия му господар Ищван I, но от цялото поведение на Чанадин може да се види, че той е верен единствено на собствения си стремеж към благополучие.

Гибелта на Охтум е най-вероятно към 1028–1030 г., защото през 1030 г. Герхард е поставен за епископ на Ченад [**Feraru, R. M.** 2013, p. 148; **Oa, S.** 2015, p. 30; **Pop, I. A.** 1996, pp. 128–129]. Сигурно походът срещу българския велможа е бил скоро преди това. Така около десет години след падането на ранносредновековното Българско царство под византийска власт (1018 г.) едно от последните огнища на българската държавност угасва.

Наследниците на Охтум вече не управляват областта, но продължават да имат много земя, сред която е и районът *Ahtunmonostora* („манастирът на Ахтум“) между гр. Печика и с. Семлак, на запад от гр. Арад. Този топоним се среща в документи от XIV–XV в. в различни варианти: *Ahtunmonostora*, *Ahton Monustura*, *Ohtun Monustura*, *Achtun* и т. н. В местността Хаблъу, разположена приблизително на 11 км югозападно от Печика, са открити руините на базилика, построена през XIII в. Намерени са много фрагменти от колони, капители, скулптури и др.

Според някои мнения манастирът може да е съществувал още преди татарското нашествие в Унгария от 1241–1242 г. Изследователи смятат, че светата обител се вписва сред манастирите в района, които в началото са православни, а впоследствие са превърнати в католически [Vesa, P. 2009, p. 76, 92–93; More Heitel, S. 2010, pp. 63–98]. Споменът за Охтум се запазва и в други топоними [Pop, I. A. 1996, p. 130].

Въпреки че след 1018 г. Охтум е лишен от подкрепата на българската централна власт, той е достатъчно силен, за да се държи като самостоятелен владетел и да има самочувствието, че може да устои на унгарската заплаха. И не само това. Самият Охтум представлява опасност за унгарците с обширната си територия и голямата си войска. Затова те се стремят да отстранят този мощен съсед и успяват, намирайки съюзник сред един от най-приближените му люде. Историята на Охтум е част от трагичната история на България в първите десетилетия на XI в., изпълнена с героизъм и предателство, с жертвоготовност и стремеж за самосъхранение.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Извори

ГИБИ, IX – Гръцки извори за българската история. Т. IX. София: Издателство на БАН, 1994. [Gratski izvori za balgarskata istoria. T. IX. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1994.]

Хрониката на Константин Манаси... – Хрониката на Константин Манаси. Зората на българската епика. Предговор, превод и коментар И. Буюклиев. Исторически бележки И. Божилов. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992. [Hronikata na Konstantin Manasi. Zorata na balgarskata epika. Predgovor, prevod i komentar I. Buyukliev. Istoricheski belezki I. Bozhilov. Sofia: UI “Sv. Kliment Oxridski”, 1992.]

A Magyarok Története... – A Magyarok Története. Tarih-i Ungürüsz. Madszar Tarihi, 1988.

Annales Bertiniani... – Annales Bertiniani. Rec. G. Waitz. – Scriptorum Rerum Germanicarum. Hannoverae, 1883.

Anonymi Belae Regis Notarii... – Anonymi Belae Regis Notarii. Historia Hungarica de septem primis ducibus Hungariae. – In: Scriptorum Rerum Hungaricarum. Veteres ac genuini. Cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri. P. I. Vindobonae, 1766.

Legenda maior... – Legenda maior. – In: Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis. Scripta et acta. Opera et studio Ignatii Comitis de Bathyan, episcopi Transylvaniae. Albo-Carolinae. 1790.

Călători străini..., VI – Călători străini despre ările Române. Vol. VI. București, 1976.

Публикации

Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 1994 – Йордан Андреев, Иван Лазаров, Пламен Павлов. Кой кой е в Средновековна България. Исторически справочник. София: Просвета, 1994. [Yordan Andreev, Ivan Lazarov, Plamen Pavlov. Koy koy e v Srednovekovna Balgaria. Istoricheski spravochnik. Sofia: Prosveta, 1994.]

Бешевлиев, В. 1981 – Веселин Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. София: Издателство на Отечествения фронт, 1981. [Veselin Beshevliev. Prabalgarski epigrafski pametnitsi. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front, 1981.]

Венедиков, И. 1979 – Иван Венедиков. Военното и административното устройство на България през IX и X век. София: Военно издателство, 1979. [Ivan Venedikov. Voennoto i administrativnoto ustroystvo na Balgaria prez IX i X vek. Sofia: Voенно izdatelstvo, 1979.]

Гюзелев, В. 1968 – Васил Гюзелев. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. – ИПр, XXIV/6, 1968, 40–48. [Vasil Gyuzelev. Dobrudzhanskiyat nadpis i sabitiyata v Balgaria prez 943 g. – IPr, XXIV/6, 1968, 40–48.]

Димитров, Х. 1998 – Христо Димитров. Българо-унгарски отношения през Средновековието. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1998. [Hristo Dimitrov. Balgaro-ungarski otnoshenia prez Srednovekoviето. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 1998.]

Коледаров, П. 1979 – Петър Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Ч. 1. От 681 до 1018 г. София: Издателство на БАН, 1979. [Petar Koledarov. Politicheska geografia na srednovekovnata balgarska darzhava. Ch. 1. Ot 681 do 1018 g. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1979.]

Кузев, А. 1981 – Александър Кузев. Бдин. – В: Български средновековни градове и крепости. Т. 1. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Съставители А. Кузев, В. Гюзелев. Варна: Книгоиздателство „Георги Бакалов“, 1981, 98–115. [Aleksandar Kuzev. Bdin. – V: Balgarski srednovekovni gradove i kreposti. T. 1. Gradove i kreposti po Dunav i Chernomore. Sastaviteli A. Kuzev, V. Gyuzelev. Varna: Knigoizdatelstvo “Georgi Bakalov”, 1981, 98–115.]

Михайлов, Е. 1989 – Емил Михайлов. Руси и българи през Ранното Средновековие (до 964 г.). София: УИ „Климент Охридски“, 1989. [Emil Mihaylov. Rusi i balgari prez Rannoto Srednovekovie (do 964 g.). Sofia: UI “Kliment Ohridski”, 1989.]

Михайлов, С. 1999 – Стамен Михайлов. Нови данни за прабългарския произход на златното съкровище от Наги Сент Миклош. – ИПр, LV/1–2, 1999, 105–112. [Stamen Mihaylov. Novi danni za prabalgarskia proizhod na zlatното sakrovishte ot Nagi Sent Miklosh. – IPr, LV/1–2, 1999, 105–112.]

Ников, П. 1930 – Петър Ников. Съдбата на северозападните български земи през средните векове. – БИБ, 1, 1930, 96–153. [Petar Nikov. Sadbata na severozapadnite balgarski zemi prez srednite vekove. – BIB, 1, 1930, 96–153.]

Николов, Г. Н. 2005 – Георги Н. Николов. Централизъм и регионализъм в Ранносредновековна България (края на VII – началото на XI в.). София: АИ „Марин Дринов“, 2005. [Georgi N. Nikolov. Tzentralizam i regionalizam v Rannosrednovekovna Balgaria (kraya na VII – nachaloto na XI v.). Sofia: AI “Marin Drinov”, 2005.]

Николов, Г. Н. 2017 – Георги Н. Николов. Българите в Средна Европа и на Долния Дунав през Ранното средновековие (IV–IX в.) според писмените исторически извори. – Златното съкровище от Надсентмиклош. – НАМ, VI, 2017, 58–76. [Georgi N. Nikolov. Balgarite v Sredna Evropa i na Dolnia Dunav prez Rannoto srednovekovie (IV–IX v.) spored pismenite istoricheski izvori. – Zlatното sakrovishte ot Nadsentmiklosh. – NAM, VI, 2017, 58–76.]

Николова, Б. 1997 – Бистра Николова. Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV век). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997. [Bistra Nikolova. Ustroystvo i upravlenie na Balgarskata pravoslavna tsarkva (IX–XIV vek). Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 1997.]

Павлов, П. 2014 – Пламен Павлов. Векът на цар Самуил. София: Издателство „Изток–Запад“, 2014. [Plamen Pavlov. Vekat na tzar Samuil. Sofia: Izdatelstvo “Iztok–Zapad”, 2014.]

Полевой, Л. Л., Федоров, Г. Б. 1973 – Лазар Л. Полевой, Георгий Б. Федоров. Археология Румънии. Москва: Издат. „Наука“, 1973. [L. Polevoj, Georgij B. Fedorov. Arheologiya Rumynii. Moskva: Izdat. “Nauka”, 1973.]

Feraru, R. M. 2013 – Remus M. Feraru. Legenda Sancti Gerhardi episcopiși Deliberato supra hymnum trium puerorum: două izvoare fundamentale pentru istoria Banatului în prima jumătate a secolului al XI-lea. – In: Filosofia Sfântului Gerard de Cenad în context culturulși biografic. Szeged, 2013, 134–157.

More Heitel, S. 2005 – Suzana More Heitel. Despre biserica lui Ahtum de la Morisena (Cenad). – SMIM, 23, 2005, 9–21.

More Heitel, S. 2010 – Suzana More Heitel. Începuturile artei medievale în bazinul inferior al Mure’ului. Timișoara, 2010.

Oa, S. 2015 – Silviu Oa. The Mortuary Archaeology of the Medieval Banat (10th–14th Centuries). Leiden–Boston, 2015.

Pop, I. A. 1996 – Ioan-Aurel Pop. Româniși maghiarii în secolele IX–XIV. Geneza statului medieval în Transilvania. Cluj-Napoca, 1996.

Pop, I. A., Sălăgean, T. 2009 – Ioan-Aurel Pop. Tudor Sălăgean. Începuturile evului mediu. Cetateși așzarea de la Cluj-Mănășur. – În: Clujul. Scurta istorie. Cluj-Napoca, 2009, 17–24.

Rusu, A. A. Castrul... – Adrian A. Rusu. Castrul (Arad-Vladimirescu). Cetati Medievalistica – www.cetati.medievalistica.ro/cetati/Transilvania/A/Arad Vladimirescu/Arad.htm

Szegfű, L. 1972 – Laszlo Szegfű. Az Ajtony-monda. – Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, 40, 1972, 3–30.

Teicu, D. 2009 – Dumitru Teicu. Cetăi medievale din Banat/Medieval fortifications in Banat. Timișara, 2009.

Vesa, P. 2009 – Pavel Vesa. Mănăștiri dispăturile din părțile Aradului (sec. XI–XVII). – Teologia, XIII/2, 2009, 73–95.

Съкращения

БИБ – Българска историческа библиотека. София. [Balgarska istoricheska biblioteka. Sofia.]

ГИБИ – Гръцки извори за българската история. София. [Gratski izvori za balgarskata istoria. Sofia.]

ИПр – Исторически преглед. София. [Istoricheski pregled. Sofia.]

НАМ – Национален археологически музей. София. [Natsionalen arheologicheski muzey. Sofia.]

SMIM – Studiiși Materiale de Istorie Medie. București.